

ЎЗБЕК ТАРИХИЙ ҚИССАЧИЛИГИ

Кубаев Қобил Умарович
Ренессанс таълим университети
Филология фанлари номзоди, доцент

“Мозийга қайтиб иш кўриш, хайрлидир”

А. Қодирий

XX аср ўзбек адабиётида қисса жанри анча мураккаб ва ўзига хос ижодий йўлни босиб ўтди. XXI аср бошларида, мустақиллик даври адабиётида у аввалги хусусиятларини сақлаб қолган ҳолда янги ривожланиш палласида. Шу маънода, кейинги давр бадиий тажрибаларини ўрганиш, умумлаштириш натижасида ютуқ ва камчиликларимиз ҳам яққол кўзга ташланиб қолди.

Ўзбек тарихий қиссачилигининг юксалишида Миркарим Осим, Одил Ёқубов, Пиримкул Қодиров, Ўлмас Умарбеков, Явдат Илёсов каби ёзувчиларимизнинг хизматлари катта бўлди. Адабиётга кейинроқ кириб келган Зоҳир Аълам, Хайриддин Султонов, Маҳкам Маҳмуд, Асад Дилмурод, Алишер Ибодинов, Шаҳодат Исахонова, Қўлдош Мирзо, Мирзапўлат Тошпўлатов, Исфандиёр каби носирлар уларнинг бадиий — эстетик изланишларини давом эттиришмоқда. Тарихий қиссачилигимиз табиатидаги сифат ўзгаришлари, кейинги ўн йилликлардаги ривож ана шу адибларнинг ижодий изланишлари билан боғлиқдир.

Тарихий қиссалар ўз хусусияти ва табиатига кўра прозанинг бошқа жанрларига қараганда анча мураккаб ҳисобланади. У хикоя, эссе, роман жанрларининг етакчи хусусиятларини ўз табиатига сингдирган ҳолда янги фазилатлар касб этиб бормоқда. Тарихий қиссалар аксар ҳолларда синкретик жанр, дейилганда ана шу белгиларнинг уйғунликда зоҳир бўлиши назарда тутилади. Адабиётшунослик илмида унинг устивор хусусиятларини, жанр табиатини белгилашдаги қийинчиликлар мураккаблиги ана шу омиллар билан изоҳланади. Адабиётшунослигимизда узок вақтлардан бери повесть ва қисса ифодаси синоним атамалар сифатида ишлатиб келинади. Аммо сўнгги давр қиссачилигидаги бадиий тажрибалар улар табиатини, хусусиятларини индивидуал санъаткорлар изланишлари билан уйғунликда алоҳида таҳлилэтишни тақозо қилаётир.

Ҳаёт, ижтимоий воқелик ва унинг марказидаги инсон қисмати бадиий тафаккурдаги ўзгаришлар, эврилишлар асосидир.

Шу маънода, иқтисодий ҳамда маънавий мустақиллик халқимизда ватанпарварлик, миллатсеварлик ҳис — туйғуларини янада' кучайтирди; шахс ва миллат шаънини, она — Ватан кадр — қимматини эъзозлашга, уни моддий ва маънавий жиҳатдан юксалтиришга рағбатлантирмоқда. Бу тахлит маънавий —

интеллектуал эҳтиёж ва зарурат Ватан тарихини, унинг таракқиёт йўлларини, буюк фарзандлари ҳаёти ва тақдирини кенг, чуқур билишга бўлган талаб ва имкониятларни оширди. Демак, Ватан ва халқ тарихини, истиқлол мафкурасининг маънавий асосларини мустаҳкамлаш нуқтаи назаридан ҳаққоний тасвирлаган бадиий — эстетик савияси баланд асарлар миллатнинг руҳий тарбиясида катта рол ўйнамоқда. Тарихий қиссачилигимизда ана шуталаб — эҳтиёжлардан келиб чиққан холда сўнгги йилларда сифат ўзгаришлари юз берди.

Хусусан, қуйидаги хусусиятлар жанр такомилида асосий белгилар сифатида бўртиб кўзга ташланаётир:

— Олис мозийда кечган, миллат ва Ватан тақдирида ғоят муҳим рол ўйнаган воқеа — ҳодисалар тарихий қиссалар учун асосий материал бўлибхизмат қилади. Демак, ўтмишда юз берган ҳамма воқеалар ҳам тарихий асарларучун бадиий — эстетик тадқиқот объекти бўлавермас экан.

— Тарихий қиссаларнинг етакчи қаҳрамонлари чиндан ҳам ўтмишида яшаб ўтган реал шахслардир. Асардаги тўқима образлар ҳам ўтмиш манзараларини бадиий ҳақиқатга айлантиришга қаратилган.

— Ёзувчининг тасвирлаётган ҳаёт материалига нисбатан ўз тарихий нуқтаи назари, бадиий — эстетик концепцияси мавжуд бўлади. Адибларнинг онги — дунёқараши, фалсафий қарашлари ўтмишнинг бадиий қиёфасини тиклашда ғоят муҳим аҳамиятга эга.

— Тарихий қиссаларда тасвирланаётган ижтимоий воқеликка мос колоритни, давр руҳини ифодалаш учун ижодкор архаиклаштирилган бадиий тилдан ҳам фойдаланади. Муаллиф қаҳрамонлар, персонажлар ва ўз руҳиятини тасвирлаш баробарида жамият психологиясини, ижтимоий тузумлар ақли — саъжиясини, маънавий салоҳиятини ҳам ёритади.

Ватан ўтмиши манзараларини, босиб ўтилган жонли йўл машаққатларини бадиий гавдалантиришнинг аҳамияти шундаки, узоқ ёки яқин кечмишни кўрсатиш орқали бугуннинг ижтимоий, маънавий — ахлоқий масалаларига жавоб топишга интиламиз. Шунингдек, бундай асарлар эртанги кунимиз ҳақида қайғуришга ундайди, далда беради. Тарихий қиссанинг маърифий, тарбиявий аҳамияти, асосан, мана шу омиллардан келиб чиқади. Зеро, «Тарих миллатнинг тарбиячисига айланиб бормоқда. Буюк аجدодларимизнинг ишлари ва жасоратлари тарихий хотирамизни жонлантириб, янги фуқаролик онгини шакллантирмоқда. Ахлоқий тарбия ва ибрат манбаига айланмоқда»⁶⁵.

Шахснинг тарихдаги ўрни ва роли, шахс ва миллат тақдири, шахс ва она юрт истиқболи билан узвий боғлиқлик масаласи ҳозирги тарихий қиссаларда реал, ҳаққоний ва холис ифода этилаётганининг гувоҳи бўламиз. Дарҳақиқат,

аждодларимиз ҳаёти, тақдири, буюк кечмиши бугунги авлод учун беқиёс ибрат, сабоқ, намуна мактабидир, бой маънавий пойдеворимиздир. Мустақилликнинг тотли мевасидан баҳраманд авлод истиқлолга қандай қонли ва шонли йўллар билан келганлигимизни, бу курашлар бошида кимлар турганини, жон олиб, жон берган фидойи аждодларимизни билиши шарт. Шунинг учун ҳам халқимиз Тўмарис, Широқ, Алп Тегин, Спитамен номларини, мўғул истилочиларига зарба берган Темур Малик, Жалолiddин Мангуберди каби шахслар курашини билиши, фикри — зикрига нақшлаши лозим.

Миркарим Осимнинг «Искандар ва Спитамен», «Тўмарис», «Широқ», Зоҳир Аъламнинг «Бухородаги биринчи намоз», Исфандиёрнинг «Қасамёд», Алишер Ибодиновнинг «Қуёш ҳам олов», Шаҳадат Исахонованинг «Интиқом» қиссаларида ёзувчилар ўз қаҳрамонларини фаолликка ва фидойиликка ундаган ички сабабларни, руҳиятидаги эврилишларни объектив воқелик билан алоқадорликда чуқур тадқиқ қиладилар. Қаҳрамонларни ижтимоий муҳит, реал тарихий шарт— шароит ичида кўрсатишга уринадилар. Ўтмиш воқелигини бадий ҳақиқатга айлантиришда тўқима образлар зиммасига ҳам ижтимоий, маънавий — ахлоқий вазифалар юкланаётир. Улар реал тарихий шахслар қаторида қиссаларимиз образлар системасини бойитаётир. Жанр ва услубий изланишлар ранг —баранглигини белгилашда муҳим аҳамият касб этаётир.

Тарихий қиссаларимиздаги образлар силсиласини бойитиб келаётган яна бир қур қаҳрамонлар халқимиз номини, миллат шухратини дунёга таратганулуғ алломалар, адиблар, шоирлар, фозил аждодларимиздир.

Шу маънода Муҳаммад ибн Мусо ал —Хоразмий, Ибн Сино, Беруний, Улуғбек, Навоий, Бобур сингари буюк сиймоларимиз ҳаёти ва тақдирига оид янги —янги бадий талқинлар орқали китохоннинг маънавий — интеллектуал дунёси бойиб бормоқда. Комил ва фозил шахслар тимсолини яратиш ёзувчидан алоҳида ижодий ёндашувни, фикрий тайёргалик талаб қилинади. Улар ижодкор — яратувчи шахс бўлганликлари учун қиссаларда ижод психологиясини, буюк кашфиётлар билан беназир асарларининг туғилиш жараёнини тасвирлаш ҳам муҳим талаблардан биридир.

Миркарим Осимнинг «Жайхун устида булутлар», «Ибн. Сино қиссаси», Ойбекнинг «Бола Алишер», Хайриддин Султоновнинг «Саодат соҳили» каби қиссаларида ижодкор шахс ва замон, шахс ва жамият, фозил инсон ва ижтимоий воқелик муносабатини кўрсатишга кенг эътибор қаратилган. Қаҳрамонларнинг маънавий, интеллектуал бойлиги миллат маданиятининг ойдин саҳифалари сифатида очиб берилади. Ва лекин, Қўлдош Мирзонинг «Мубтало бўлдим сенга» қиссасида буюк ижодкор қиёфасини яратишга масъулиятсизлик билан ёндошилган. Бу нарса олис ўтмиш воқелигининг хира

тортган томонларини ойдинлаштириш ўрнига аксинча, янада қоронғуликка чирмаб қўйган. Муаллиф фикран ва маънан ҳозирлик кўрмагани, маҳоратсизлик туфайли асар муваффақиятсиз чиққан.

Тарихий факт ва маълумотларнинг бадий тўқима билан ёнма — ён келиши, ҳамоҳанг яшаши ўтмиш воқелиги ва аجدодларимиз фаолияти моҳиятини бугунги китобхон онгига сингдириш, фикр — шуурига таъсир этиш билан бевосита боғлиқдир. Тўқима, аввало, факт-маълумотларни бадий далиллашнинг кучли воситаси, тарихий ҳақиқатни бадий ҳақиқатга айлантиришнинг асосий йўлидир. Давр колоритини бериш, қахрамон ички дунёсини, ҳис-туйғулари, руҳиятини очиш бадий тўқимасиз амалга ошмайди.

Хайриддин Султонов, Шаҳодат Исахонова, Исфандиёр қиссаларига мазкур масала нуқтаи назаридан ёндашиш бизни шу хулосага олиб келадик, таҳлил этилган асарларнинг бадийлик даражаси сюжетнинг равонлигида, композиция қурилишида, образ ёки характерлар яратишдагина эмас, айтиш мумкин бадий тўқималардан ҳам кенг ва ўринли фойдаланганлигида кўринади. Тарихий шахслар фаолияти моҳиятини очишда бадий портрет яратишдан, ўтмиш воқелиги колоритининг, ижтимоий муҳит тасвирининг жонли чиқишида бадий тўқимадан оқилона фойдаланиш асарнинг эстетик қимматини янада оширган, муаллиф ниятини юзага чиқишида кўмаклашган.

Бош қахрамон фаолиятининг у ёки бу қиррасини ёритишга ёрдам берадиган тўқима образлар ёзувчи томонидан шунчаки ўйлаб топилган бўлмай, ўша мозийда кечган тарихий ҳаёт ва вазият мантиғидан келиб чиқиб яратилганлиги, шунинг учун ҳам ўқувчида шубҳа уйғотмаслиги юқоридаги қиссаларнинг асосий ютуғидир.. Ҳар қандай асарлар каби тарихий қиссаларни ҳам ўқимишли қиладиган бош унсур ёзувчининг тил маҳоратидир. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, ёзувчи қахрамонини ўша олис давр характерида мос тил билан қуроллантира билсагина, у тирик инсон сифатида кўз олдимизда намоён бўла олади.

Тарихий қиссалар ҳаммага тушунарли бўлган адабий тилда яратилади. Аммо замонавий асардан фарқли жиҳати шундаки, унда тил тасвирланаётган даврга мос тарзда маълум даражада архаиклаштирилади. Эски сўзларни ишлатиш, улар зиммасига янги маънолар юклаш борасида меъёрни ёдда тутиш муҳим талаблардан биридир. Шу нуқтаи назардан Хайриддин Султонов, Шаҳодат Исахонова қиссалари тилида давр руҳини сингдиришга эриша олган; Қўлдош Мирзонинг «Мубтало бўлдим сенга» қиссасида эса худди шу меъёр бузилган.

Демак, тарихий қиссачилик бррасида бадий тажрибаларни ўрганиш, таҳлил қилиш ва умумлаштириш асосида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин.

Биринчидан, тарихий қиссалар ҳаёт материални танлаш, унга ёндошиш характери, таҳлил ва- бадий тадқиқ принципларига кўра тарихий романларга яқинлиги бор. Олис мозий воқелигини, реал тарихий шахсларни акс эттириш, ўтмиш колорити, ижодий услуб ва тил муаммолари роман ва қисса учун бирдек тааллуқли ва муҳимдир. Бироқ қиссада жанр имкониятидан келиб чиққан ҳолда ҳамда санъаткорнинг бадий —эстетик мақсадига кўра ушбу муаммолар чегараланган, торроқ ҳолатда намоён бўлади. Бу борада тарихий романлар кўлами ва миқёси алоҳида бир ўрганиш объектидир.

Иккинчидан, тарихий қисса сюжетида халқ оғзаки ижоди намуналари — ривоят ва афсоналардан фойдаланиш, шунингдек, мозий мавзуидаги бадий асарни фольклор сюжетлари асосига қуриш ҳозирги ўзбек насрчилигида кенг қўлланилаётган тамойиллардандир. Бундай қиссалар аниқ шахслар фаолиятига эмас, балки кўпроқ халқ оғзаки ижоди намуналаридаги ярим афсонавий, романтик қаҳрамонларни эслатувчи шартли персонажлар саргузаштларига асосланади. Шунга кўра сюжетда маълум шартлилик, бўрттириш, оғзаки ижод элементлари, ривоятмуз воқеалар учрайди.

Учинчидан, тарихда яшаб ўтган қаҳрамонлар ҳақида кўплаб бадий асарлар яратилди. Буларда аждодларимиз ҳаёти ва тақдирдан сизиб чиққан ибратлар, сабоқлар, ҳикматли тажрибалар кўзга ташланиб туради. Мустамлакачилик ҳам адолатсизликнинг қабих кўринишларидан бири, аёвсиз зулмдир. Минг —минг йиллар бадалида халқимизнинг тинч, осуда, бунёдкорлик фаолиятига раҳна солиб келган, ҳақиқат ва адолатнибўғиб, ер билан яқсон қилган қирғинбарот босқинлар жараёнида Ватан фидойилари етилиб чиқди. Мозий кечмишининг маиа шундай ҳақиқатлари ўзининг ижтимоий маънолари билан қиссаларда у ёки бу даражада бадий ифодасини топган. Мазкур қиссаларда психологиктаҳлил теранлашди; қаҳрамонлар руҳияти давр психологияси билан жамият психологиясини уйғун ёртишга мойиллик ортди, воқеалар тиаими образлар табиати тасвирига тўла равишда бўйсундириладиган бўлди.

Тўртинчидан, яна бир гуруҳ тарихий қиссаларнинг бош қаҳрамони зиёли аждодларимиздир. Бу нарса ёзувчидан табиий равишда ўз қаҳрамонларини илм ёки ижод жараёнида кўрсатишни, илмий ёки бадий кашфиётлари моҳиятига кириб боришни, ўзига хос ижодий лабораториясини очиб беришни тақозо этади. Аксар қиссаларда мазкур хусусиятлар қаҳрамонларнинг жасоратлари жонли, ҳаётий манзараларда, асосли далиллар воситасида ифодаланган. (М.Осимнинг "Алжабрнинг туғилиши", "Моҳлар Ойим ва Хонпошша", "Ибн Сино қиссаси" ва ҳоказо асарлари).

Бешинчидан, реал тарихий шахсларнинг бадий образини гавдалантириш масъулиятли, мушкул вазифа. Тарихий шахслар фаолиятига ниҳоятда чуқур

билимдонлик ва эҳтиёткорлик билан ёндашиш талаб қилинади. Зеро, қаҳрамонлар психологиясини яратишдаги эътиборсизлик, бепарволик тарих туйғусини идрок этмаслик билан қўшилиб, бадий саъз, бўш асарларнинг юзага келишига ҳам сабаб бўлади.

Олтинчидан, тарихий ҳақиқатни бадий ҳақиқатга айлантириш, маълумки, мозийдаги тарихий воқеаларни ва ўтмишда яшаган аждодларимиз образини маромига етказиб тасвирлашга бориб тақалади. Бу ишонтириш санъатидир; ўқувчининг фикрига қувват бериш, туйғуларини тарбиялаш маданиятидир. Бу тарихий давр табиатини очиб бериш, қаҳрамон характер хусусиятларини, гап сўзларию хатти — ҳаракатларини даврга мос равишда чизиш, ўтмиш воқелигига мутаносиб ёритиш ижодкордаги катта меҳнат самарасидир, унинг бадий маҳоратидир. Бунда бадий тўқима — «ёлғонга» ишонтириш маданияти асосий восита бўлиб хизмат қилади. Тадқиқ этилган қиссаларда ёзувчиларимиз сермазмун бадий тўқималар орқали тарихий ҳақиқатни жонлантириб беришган. Уларнинг қиссаларида давр руҳи ва нафаси яхши ёритилган, буюк • аждодларимиз характери, ички дунёси, дунёқараши атроф — теваракда кечган воқеа — ҳодисаларга бевосита боғлиқликда очилган. (М.Осимнинг "Темур Малик", "Ўтпор", "Нур ва зулмат", Я.Илёсовнинг "Сўғдиёна", Х.Султоновнинг "Саодат соҳили" ва ҳ.к.)

Еттинчидан, бадий услуб — ёзувчи ижодий қобилиятининг мустақиллиги, ўзига хослигини кўрсатувчи воситалардан бири. Мозийдаги одамлар ҳаёти, шахсияти, фаолияти ва у билан боғлиқ тарихий воқеалар бадий асарларда турлича талқин қилиниши мумкин. Бу муаллифнинг индивидуал услуби, билим даражаси, фантазияси ва маҳорати билан боғлиқ. Шу маънода, қиссаларни мазкур масала юзасидан таҳлил этиш жараёнида ёзувчиларимиз хар бир образга холис ёндашганликларини, мураккаб ва пинҳон руҳиятини муҳитдан, шароитдан келиб чиқиб тасвирлаганликларини кузатиш мумкин. Бу хар бир ёзувчининг ҳаёт ҳақиқатини идрок этиши, унга ўзига хос ёндашуви, образли ўзлаштириши, ифода йўсини сингари жихатлар билан боғлиқдир.

Халқимиз тарихини холис, объектив идрок қилиш ва ҳаққоний талқин этиш, ватандошларда ватапарварлик, миллатсеварлик туйғуларини кучайтириш ва тарбиялаш, айниқса, бугунги кунда катта аҳамият касб этмоқда. Шу нуқтаи назардан яқин ва узоқ тарихимизни акс эттирувчи, миллий мустақиллик ва эркинлик ғоялари билан суғорилган янги йўналишдаги тарихий қиссалар устида иш олиб бориш ниҳоятда муҳимдир. Ўтмиш бугунги мустақиллигимиз пойдеворидир. Уни бадий — эстетик, ижтимоий — фалсафий ўрганиш, таҳлил қилиш ва холисона баҳо бериш долзарб муаммолардан биридир. Тарихий —

бадий асарлар орқали ўтмиш ҳақиқатини ҳозирги ва келажак авлодларга
етказиш зиёлиларнинг маънавий бурчи ҳисобланади.